

ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЗМІНИ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ

Валентина Надольська

Напередодні Другої світової війни етнічна структура населення Волині характеризувалася помітною неоднорідністю, присутністю в переважаючому масиві автохтонного українського населення чисельних іноетнічних компонентів. Серед етносів, які мешкали у краї, своїм кількісним представництвом, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості вирізнялися євреї, поляки, чехи, німці, росіяни. Зокрема польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку чисельність населення різних національностей: українців – 1 420 074 (68,1 % усіх мешканців), поляків – 348 079 (16,7 %), євреїв – 205 615 (9,9%), інших – 5,3 %¹.

У повітах частка меншин була наступною (табл. 1):

Таблиця 1

Етнічна структура населення повітів Волинського воєводства, 1937 р.

Повіти	Загальна кількість населення	Частка етнічних меншин %				
		поляки	євреї	чехи	німці	інші
Дубенський	226 589	14,9	7,9	4,9	1,2	1,6
Горохівський	121 923	17,3	8,2	-	4,1	2,3
Костопільський	159 383	21,9	6,6	-	4,7	1,6
Ковельський	255 129	14,4	10,4	-	-	3,5
Кременецький	242 765	10,6	7,8	-	-	1
Любомльський	85 379	14,2	7,9	-	-	0,8
Луцький	290 636	19,4	11,7	2,1	6,1	1,6
Рівненський	252 767	15,2	14,8	2,4	2,9	0,8
Сарненський	181 111	16,8	8,7	-	0,6	3,1
Володимирський	150 384	26,8	11,5	-	1,8	2
Здолбунівський	118 334	15,1	9,1	3,9	-	3

¹ Wołyn. Czerwiec. 1937. S. 1.

Серед представників тих національностей, які увійшли до рубрики «інші» (всього 34 609 осіб), налічувалося 22 968 росіян².

Найбільш чисельною групою населення серед іноетнічних мешканців Волині були поляки. Особливо швидко зросла їх кількість у 20–30-х рр. ХХ ст., що було пов'язано з прибуттям до міст краю багатьох чиновників і спеціалістів з родинами для здійснення внутрішньої політики польського уряду на східних землях, до сіл – військових поселенців, парцелянтів. У значній кількості поляки залюднювали Володимирський, Костопільський, Луцький, Горохівський повіти і в переважній своїй більшості були сільськими мешканцями.

Другою за чисельністю етнічною меншиною Волині були євреї. Значна частина їх традиційно жила великими громадами. У 1930-х рр. 66 поселень Волині мали єврейські громади, що налічували більше 300 осіб.³ Більшість євреїв проживала в містах, посідаючи за чисельністю перше місце у всіх повітових центрах, за винятком Здолбунова, а також у всіх містечках, за винятком Берестечка. Сільське землеробське населення серед євреїв було нетиповим явищем.

Окремими етнорелігійними громадами на Волині проживали німці, яких налічувалося в 1937 р. 43 591 осіб. Більше 300 німецьких колоній існувало в цей час у краї⁴. Концентрувалися вони переважно у Луцькому (колонії Гнідава, Рокині Нові і Старі, Михайлівка та ін.), Костопільському і Горохівському (колонії Запуст, Софіївка, Журавичі, Якимівка та ін.) повітах.

Переважно сільським було і чеське населення Волині (27 883 осіб), яке залюднювало чотири повіти воеводства – Дубенський, Здолбунівський, Рівненський і Луцький. Найбільшими були чеські колонії у Купичеві, Теремному, Чорному Лісі, Нивах Губинських, Будеражі, Глинську та Урвані.

Представники російської етнічної меншини проживали переважно в містах. Це були мігранти, які прибули до краю після утвердження в росії більшовицької влади (упродовж 1921–1931 рр. російське населення на Волині збільшилося на 150,43 % і налічувало 23 637 осіб)⁵. Найбільша їх кількість в 1936 р. зафіксована в Луцькому,

² Церква і нарід. 1937. Ч. 4. С. 138.

³ Супрунюк А. Євреї на Волині. *Волинь*. 1993. 22 червня. С. 3.

⁴ Онуфрійчук М. Німці на Волині. *Народна трибуна*. 1992. 18 березня. С. 4.

⁵ Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Высш. шк. Изд-во при Львов. ун-те., 1983. С. 146.

Дубенському, Ковельському повітах. Значна частина російського населення проживала у містах Волині (десь близько 13,5 тис. осіб)⁶.

Ілюстрацією поліетнічності населення Волині можуть служити і статистичні дані, які характеризують національну структуру міських населених пунктів (станом на 1 січня 1936 р.) (табл. 2).

Таблиця 2

Етнічна структура населення міст Волинського воєводства, 1936 р.

Назва повіту, міста, містечка	Частка населення %				
	україн.	пол.	євр.	нім.	чеськ.
<i>Володимирський повіт</i>					
м. Володимир	13,9	39,1	43,1	0,5	-
м. Устилуг	9,5	22,3	66,4	-	-
<i>Горохівський повіт</i>					
м. Горохів і Берестечко	46	11,3	39,4	0,3	0,4
<i>Дубенський повіт</i>					
м. Дубно і Радзивилів	14	27,6	49,3	0,2	1,3
<i>Здолбунівський повіт</i>					
м. Здолбунів і Остріг	21,3	29,7	36,3	1,4	8,6
<i>Ковельський повіт</i>					
м. Ковель	9,0	37,2	46,2	0,1	0,1
м. Ратно	33,4	7,0	56,1	-	-
<i>Костопільський повіт</i>					
м. Костопіль і Березно	17,2	27,7	43,4	7,4	2,1
<i>Кременецький повіт</i>					
м. Кременець	42,4	15,6	36,5	-	0,2
<i>Любомльський повіт</i>					
м. Любомль	3,7	4,7	90,8	-	-
<i>Луцький повіт</i>					
м. Олика і Рожичце	23,8	10,7	62	6,5	0,2

У Луцьку в 1937 р. налічувалося 40 541 осіб, з них 14 066 (34,7%) поляків, 18 205 (44,9%) євреїв, 6 570 (16,2%) українців, 1 100 (2,7%) німців, 62 (0,12%) караїмів, 538 (1,38%) інших⁷.

⁶ Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. S. 28–29.

⁷ Miasta Wołyńskie. Luck, 1937. S. 59.

Однак з початком Другої світової війни в етнічній структурі населення Волині починають відбуватися істотні зміни. На Волинь, приєднану у складі інших західноукраїнських земель у 1939 р. до радянської України, були поширені етнонаціональні процеси СРСР, більшовицьку національну політику. В результаті дії низки політичних чинників у 1939–1945 рр. понад третину поліетнічного населення краю було піддано різним за характером акціям: переселенню, депортації, репатріації, масовому фізичному винищенню, міграції.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними для німців Волині. У «Конфіденційному протоколі», який було підписано Молотовим і Ріббентропом одночасно з німецько-радянським договором про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. зазначалося: «Правительство СССР не будет создавать никаких препятствий на пути имперских граждан и других лиц германского происхождения, проживающих на территориях, находящихся в сфере его влияния, если они пожелают переселиться в Германию или на территории, находящиеся в германской сфере влияния, а германское правительство примет на себя такое же обязательство относительно лиц украинского и белорусского происхождения»⁸. Спеціальний радянсько-німецький міжурядовий договір з урегулювання означеного питання був підписаний у Москві 16 листопада 1939 р. Документ отримав офіційну назву «Соглашение между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территорий бывшей Польши, отошедших в зону государственных интересов Германии, и немецкого населения с территорий, отошедших в зону государственных интересов Союза ССР»⁹. Для Третього рейху угода стала складовою реалізації переселенської політики, спрямованої на «германізацію» захоплених територій Східної Європи за допомогою колоністів – етнічних німців (фольксдойче). Щодо німецького населення, яке проживало поза межами рейху, гітлерівська держава будувала і наполегливо втілювала в життя масштабні та претензійні переселенські плани¹⁰.

У свою чергу волинські німці висловили готовність до переїзду, на що склалися об'єктивні причини, яких було декілька: 1) страшні

⁸ Канун и начало войны. Документы и материалы. Ленинград, 1991. С. 165.

⁹ Костюк М. Радянсько-німецький договір 1939 р. про виселення німців Західної України. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 35.

¹⁰ Полян П. М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва, 2001. С. 210.

звістки про втікаючих за кордон східних волинян, які часто доставлялися особисто, не відчували нічого доброго в разі перебування на Волині; 2) міжвоєнний період показав німцям, що як меншина, вони залишатимуться у невигідному становищі порівняно з іншими громадянами, особливо радянськими; 3) німці-волиняни не хотіли, щоб їх знову депортували на Схід, як це відбулося у 1915 і 1916 рр.; 4) великим було бажання нарешті мати можливість жити серед німців; 5) бідніші селяни відчували значні економічні труднощі, що полегшувало прийняття ними рішення; 6) німцям розповідали про їх переселення у Вартегау на вільні ферми¹¹.

4 листопада 1939 р. по радіо було оголошено, що всі етнічні німці із Західної України можуть переселитися до Німеччини. Через деякий час німецькою та російською мовами у публічних місцях розміщені плакати: «Между правительством Германии и правительством Союза ССР достигнуто соглашение о том, что германское население, проживающее ныне на территории бывшей Польши, отошедшей в границы государственных интересов Союза ССР, может изъявив на то желание, свободно и беспрепятственно выехать на территорию Германии. Мы призываем всех лиц германской национальности явиться к германским представителям в указанные пункты и выразить желание эвакуироваться... Переселение начинается и будет закончено в кратчайший срок»¹².

Правила переселення були точно визначені. Для включення до списків достатньо було свідoctв про народження та шлюб, виданих протестантським парафіяльним управлінням. Баптисти або сектанти мали отримувати свої документи від політичних громад (тут більше вимагалось прихильності до німецькості). Якщо йшлося про змішані шлюби, то визнавалося право на виїзд родин, де чоловік був німцем.

Відповідно до домовленостей у грудні 1939 – січні 1940 р. у межах компанії «Додому в рейх» («Heim ins Reich») більшість волинських німців була репатрійована до Німеччини. Жінки, діти, люди похилого віку (включаючи хворих) їхали до нового місця призначення поїздом,

¹¹ Hugo Karl Schmidt. Die Umsiedlung der Wolhynieodeutschen aus Polnisch-Wolhynien in Januar 1940 – 50 Jahre danach berichtet von H. K. Schmidt, ehem. Pastor in Tuchyn und wiedergegeben nach Reinhold Henke, ehem. Pastor in Rozyszcze. Die beiden Pastoren, die an der Umsiedlung teilgenommen hatten. *Wolhynische Hefte*. 6. Folge. Schwabach, Wiesentheid. 1990. S. 14–15; Ewald Weiss. Verlust der Heimat oder Heimholung. Die Umsiedlung 1940 im Spiegel der NS-Literatur. *Wolhynische Hefte*. 5. Folge. Schwabach, Wiesentheid. 1990. S. 240.

¹² Hugo Karl Schmidt. Die Umsiedlung der Wolhynieodeutschen aus Polnisch-Wolhynien. S. 16.

власники коней отримали дозвіл на переїзд возами. Перші залізничні транспорти, кожен з яких приймав від шестисот до тисячі людей, відправлялися незадовго до Різдва, іноді по кілька за один день. Радянсько-німецько кордон ешелони перетинали в Устилузі, перевантажувалися в німецькі ешелони на станції Грубешів, яка вже перебувала в розпорядженні генерал-губернаторства, і прямували далі до Лодзя, Згежа та великих приймальних таборів, до яких діставалися за три–п'ять днів.

До лютого 1940 р. із західноукраїнських земель виїхало 20 113 господарств німецьких колоністів, які направлялися у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство, регіон так званого «Вартегау», що навколо Познані), де на місці колишніх польських фермерських господарств, з яких поляки виселялися у Польське генерал-губернаторство, формувалися воєнізовані німецькі землеробські поселення уздовж автострад стратегічного призначення¹³. На 3 квітня 1940 р. у Волинській області «звільнено» 10 630 будинків німецьких колоністів¹⁴. За даними спеціального органу влади – Volksdeutsche Mittelstelle, утвореного для переселення німців, «до 5 жовтня 1940 р. у Вартегау було створено 14 123 господарств з 68 071 особами у 1 555 селах»¹⁵. Як свідчать документи і спогади самих переселенців, їхнє повернення до історичної батьківщини було добровільним, добре організованим і пройшло без ускладнень. Як Москва, так і Берлін виявили активність та зацікавленість в оперативному проведенні цієї операції.

У звітній доповіді першого секретаря обкому КП(б)У про роботу Волинської обласної партійної організації від 24 квітня 1940 р. наводилися статистичні відомості щодо національного складу населення Волинської області і виділялися за кількістю мешканці української, польської, єврейської, чеської та російської національностей¹⁶. Наведені дані свідчили практично про зникнення з історичної карти краю

¹³ Перковський А. Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939–1944 гг.: Людские потери в Великой Отечественной войне. Санкт-Петербург, 1995. С. 53; Henrich Wolz. Umsiedlung aus Wolhynien 1939 nach Deutschland. *Wolhynische Hefte*. 5. Folge. Schwabach, Wiesentheid. 1988. S. 226–227.

¹⁴ Кучерепа М., Степанюк С. Радянський тоталітарний режим на Волині (1939–1941 рр.). *Вересень 1939 р. у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять* : наук. зб. / упорядник і наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 168.

¹⁵ Hugo Karl Schmidt. Die Unsiedlung der Wolhynieodeutschen aus Polnisch-Wolhynien. S. 25.

¹⁶ Волинь радянська (1936–1964 рр.). Зб. док. і матеріалів. Львів, 1971. Ч. III. С. 48.

значної групи волинського населення – німців-колоністів, які ще донедавна посідали за своєю чисельністю четверте місце після українців, поляків та євреїв.

Радянським керівництвом були здійснені й спеціальні заходи для усунення на приєднаних територіях польського елементу. Основним мотивом репресій нова влада вважала ворожість цього населення до більшовицьких порядків та його зв'язок із старою ідеологією «панської Польщі». Тому вже 29 грудня 1939 р. затверджено постанову Ради народних комісарів ССРСР № 2122-617 про переселення поляків-осадників¹⁷ із західних областей України та Білорусії, «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, яких виселяють із західних областей УРСР і БРСР», а також детальну «Інструкцію про порядок виселення осадників із західних областей України і Білорусії» та «Штати районної і селищної комендатури НКВС спецпоселень», які визначали методику і масштаби депортації¹⁸. Радянською владою осадники були оголошені «злісними ворогами трудового народу». Постановою передбачалися заходи щодо переселення 21 тис. сімей спецпереселенців-осадників. Понад 80 % осадників склали поляки, але серед них були й українці та білоруси. Підготовлені НКВС положення й інструкція були підписані особисто наркомом внутрішніх справ Л. Берією.

На місцях енкаведисти видавали інструкції, які передбачали «очищення міст і сіл від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою»¹⁹. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У

¹⁷ Осадники – переселенці із Польщі, зазвичай колишні військовослужбовці польської армії, які відзначилися у радянсько-польській війні 1920 р. та отримали у 1920–1930-х рр. землю, заселену українцями. У Західній Україні до 1929 р. 77 тис. осадників отримали 600 тис. га землі. У Речі Посполитій осадники часто виконували відповідні урядові функції (у Волинському воєводстві зі 3 562 осадників 1 358 (38,1 %) мали державні посади і майже 100 % разом із своїми родинами виселені углиб СРСР) (Парсаданова В. С. Депортація населення із Західної України і західної Білорусії в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2 (март–апрель). С. 28).

¹⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939 – 1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. С. 55–58; Парсаданова В. С. Депортація населення. С. 35.

¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: «Либідь» – «Військо України», 1994. Кн. 2. С. 136.

від 19 січня 1940 р. заходи примусу щодо осадників були поширені і на службовців лісової охорони. Виселенню підлягали родини лісової охорони, які володіли 3–4 моргами землі, були внесені у воєводські списки та користувалися пільгами Польської держави²⁰.

На підставі складених заздалегідь і вивіренних планів та списків депортації із Західної України підлягали 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2 054 населених пунктах регіону. Для перевезення такої кількості людей на залізничних станціях мало бути виділено 3 537 вагонів²¹. Радянськими органами влади термін «осадники» використовувався досить широко й був поширений на інші категорії населення. На практиці під категорію осадників потрапили не лише колишні військовослужбовці польської армії, але й ті з мешканців західноукраїнських земель, які не бажали перебувуватись, «чужі» радянській системі люди: воєводи, чиновники, поміщики, промисловці, торговці.

Розпочата на світанку 10 лютого 1940 р. депортація польських осадників і службовців лісової охорони стала першим етапом масових акцій виселення «ворогів народу» із західноукраїнських земель, Волині зокрема. Першим про початок акції у штаб повідомив начальник управління НКВС Волинської області – Червінський. Дослідник І. Білас процитував його лаконічне повідомлення, яке надійшло о 6 год. 20 хв.: «операція по області розпочалася, всюди триває спокійно»²².

Хоча польські дослідники в числі переселених у північні райони СРСР під час першої хвилі депортацій називають 220 тис. осіб²³, проте виявлені в архівних документах попередні дані про результати примусового виселення станом на 11 лютого 1940 р. із західних областей України фіксують депортацію 17 227 сімей, або 88 282 осіб²⁴.

За постановою РНК СРСР від 2 березня 1940 р. на схід переселялося близько 25 тис. сімей військовополонених, які перебували у таборах і в'язницях, колишніх офіцерів польської армії, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, службовців держaparату, біженців з районів Польщі. Окрім названих у документах категорій осіб, до них увійшли вчителі, дрібні торговці, громадські діячі, заможні селяни – «куркулі», власники господарств. Серед депортованих було багато жінок, дітей, осіб похилого віку, тобто

²⁰ Кучерепа М., Степанюк С. Радянський тоталітарний режим на Волині. С. 169.

²¹ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 1. С. 139.

²² Там само. С. 146.

²³ Ślusarczyk J. Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945. Warszawa, 1991. S. 70–71.

²⁴ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 1. С. 149–150.

членів сімей заарештованих громадян. Вивозилися також родини, в яких не було голів сім'ї. В такому разі вважалося, що останні були або заарештовані, або втекли в німецьку зону окупації. Для радянської влади і в першому, і в другому випадку це були сім'ї ворогів народу. Лише в Казахстан з 10 квітня 1940 р., коли розпочався перший етап депортації, до 18 жовтня, тобто за півроку, із західних областей України і Білорусії було виселено 60 670 осіб²⁵. О. Гурьянов, який вивчав це питання на рівні окремих ешелонів, оцінив загальну кількість депортованих у квітні в 61 тис. осіб²⁶.

На літо припала депортація особливого контингенту спецпереселенців-біженців (розпочалася в ніч з 28 на 29 червня 1940 р., завершена в другій половині липня). Стосувалася вона осіб, які прагнули виїхати в Німеччину, але не були прийняті німецькою стороною. Лише 5 червня 1940 р. завершила свою роботу німецька комісія, яка розглядала індивідуальні заяви колишніх польських громадян про переселення на контрольовану німцями територію. Біженцями стали колишні польські громадяни, в основному, переселенці із західних і центральних воєводств Польщі, які втікали від наступаючого на схід вермахту, в переважній більшості – євреї (близько 85 %) ²⁷.

Статистичні дані, зібрані у підсумковому зведенні НКВС УРСР, зафіксували масштаби третього етапу виселення жителів західно-українських областей. Станом на 2 липня 1940 р. із регіону було депортовано 37 532 сімей, або 102 683 осіб²⁸, у тому числі з Волинської області – 7 452 родини, або 16 590 біженців²⁹. За даними другого кварталу 1941 р. серед цієї групи вивезених було 11 % поляків, 2,3 % українців, 0,24 % білорусів, 0,16 % німців і близько 84,6 % євреїв³⁰. Усього в східні райони із західних теренів України і Білорусії було виселено 137,5 тис. польських осадників і 76,3 тис. біженців³¹.

²⁵ 40–50-е годы: последствия депортации народов: (Свидетельствуют архивы НКВД–МВД СССР) / Публ. подгот. Н. Ф. Бугай. *История СССР*. 1992. № 1. С. 123.

²⁶ Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан. Москва, 1997. С. 115.

²⁷ Там само. С. 120.

²⁸ Депортації. Т. 1. С. 108.

²⁹ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 2. С. 156.

³⁰ Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. С. 144.

³¹ Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 36.

Контингент депортованих із західних областей України в 1940 р. осадників та біженців за своїм національним складом був неоднорідним. Із 177 043 осіб, станом на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 осіб, яких переселили в Казахстан, Красноярський край і Вологодську обл.), близько 97 тис. склали поляки (54,6 %), далі шли євреї (59 тис., або 33, 3 %), українці та білоруси – по 9 тис. (5,1–5,3 %) ³². У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях осадників і біженців нараховувалося вже 13 448 осіб української національності ³³.

Депортації із території анексованих польських земель продовжувалися аж до нападу Гітлера на СРСР. У травні – червні 1941 р. за наказом НКВС розпочалося виселення зсильнопоселенців та членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії ³⁴. 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і Головою Раднаркому Сталіним була підписана спільна постанова РНК і ЦК ВКП(б) № 1299-526 сс, яка передбачала арешт і 20-річне виселення на поселення у віддалені райони СРСР членів сімей «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій» ³⁵. Для їх доставки виділялося 1 496 вагонів і гроші сумою 18 500 тис. крб. Однак витрати були значно більшими, оскільки переселенців налічувалося насправді не 85 716, як передбачалося, а 94 896 осіб ³⁶.

Із Західної України виселення «контрреволюціонерів та націоналістів» припало на 22 травня. Четверта депортація в глибоке Радянського Союзу охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих. Вона тривала до моменту нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. та охопила 12 371 осіб ³⁷.

Серед «класово ворожих елементів», кілька десятків тисяч яких були депортовані НКВС із Західної України, Волині зокрема, у 1940–1941 рр., були представники не лише польської, але й інших національностей. Зокрема у праці В. Серчика вказується, що серед депортованих осіб до 60 % склали поляки, 20 % євреї, до 20 %

³² Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документації НКВД – МВД СССР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 8.

³³ Винниченко І. І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. С. 46.

³⁴ Бугай М. Ф. Депортації населення. С. 35.

³⁵ Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков. С. 78.

³⁶ Бугай М. Ф. Депортації населення. С. 35.

³⁷ Карпус З. Втрати населення. С. 145.

українці та білоруси³⁸. Серед жертв перших трьох виселень найбільшу частку складала поляки. Депортації польського населення стали одним із численних спеціальних заходів радянської влади, спрямованих на істотне послаблення польського впливу в регіоні.

На чисельність та етнічну структуру населення у перші роки радянської Волині вплинули також інтернування частини польської армії у 1939 р., призов у лави Червоної армії, направлення безробітних на спорудження підприємств чорної металургії у Донбасі, на Уралі, в колгоспи і радгоспи центральних областей України, відселення із 800-метрової прикордонної смуги, евакуація населення з початком Другої світової війни³⁹.

Катастрофічно скоротилася чисельність єврейської етнічної меншини України і Волині зокрема внаслідок варварського масового знищення євреїв нацистами під час нацистської окупації. На західноукраїнських землях, захоплених уже в перші дні раптового вторгнення в окупації залишилася більшість місцевого єврейського населення. За наявними офіційними даними з регіону встигло евакуюватися лише 115 тис. осіб⁴⁰. Навіть якщо припустити, що більшість серед них становили євреї, то і тоді їх було менше 10 % всіх мешканців єврейської національності Західної України.

Нацисти піддали євреїв, які залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. Встановити точну кількість загиблих після «остаточного розв'язання єврейського питання» вкрай складно. Загалом, за підрахунками дослідника М. Куповецького, йтися може про 1,4 млн. осіб.⁴¹ Лише внаслідок Голокосту загинуло близько 58 % єврейського населення України. На євреїв припадає більше як 38 % втрат серед цивільного населення республіки в роки Другої світової війни. Більше половини єврейського населення, тобто більше 100 тис. осіб. було страчено нацистами й на Волині⁴². Тільки в урочищі Пречищизна на околиці Луцька окупантами було розстріляно 25 658 євреїв.

³⁸ Serczyk Wladyslaw. *Historia Ukrainy*. Wydanie 3. Wrocław, Warszawa, Kraków, 2001. S. 331.

³⁹ Кучерепа М., Степанюк С. Радянський тоталітарний режим на Волині. С. 167.

⁴⁰ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15.

⁴¹ Куповецький М. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ ст. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5–6. С. 166.

⁴² Репортер. 1991. 25 січня. С. 3.

Втрат серед мирного населення зазнали у роки війни й представники інших національностей. Вони були спричинені вивезенням населення на примусові роботи до Німеччини, фізичним винищенням нацистами мирних мешканців краю. Трагічними для багатьох людей на Волині стали й роки розгортання українсько-польського конфлікту, який досяг свого апогею в липні 1943 р. Волинські події набули ознак етнічної чистки, внаслідок якої за підрахунками польського вченого В. Серчика загинуло до 100 тис. поляків, від 15 до 20 тис. українців⁴³. Більш обґрунтованими даними українська дослідниця С. Костишева вважає – 50 тис. поляків і 20 тис. українців⁴⁴. Слід також урахувати, що десятки тисяч людей загинули в лавах регулярної армії, в партизанських і повстанських загонах, під час евакуації. Частина чеських юнаків, пройшовши дорогами війни в складі 1-го чехословацького армійського корпусу генерала Свободи, залишилась на своїй Батьківщині. Загалом людські втрати України під час Другої світової війни становили 19,1 % від загальної чисельності населення⁴⁵. Втрати населення Західної України в період німецької окупації склали близько 875 тис. загблих і 260 тис. (за іншими даними 370 тис.) вивезених до Німеччини⁴⁶.

Вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. у звільнених від нацистської окупації областях партійними органами розгорнуто роботу з очищення цих територій від бунтівних українців, учасників національно-визвольних змагань та членів їх сімей. На основі інформації про рішучий опір українського національного підпілля, існуюче складне становище в республіці за розпорядженням Сталіна для боротьби з озброєними групами «українських націоналістів» було організовано 7 оперативно-військових з'єднань і військ НКВС і НКДБ⁴⁷. Дії цих груп спричинили фізичне знищення, арешти членів

⁴³ Serczyk Wladyslaw. Historia Ukrainy. Wydanie 3. Wrocław, Warszawa, Kraków, 2001. S. 340.

⁴⁴ Костишева С. О. Відкриті підходи у дослідженні і викладанні делікатних сторінок української історії. *Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі*. Матеріали VII міжвузівського науково-методичного семінару (м. Київ, 5 грудня 2014 р.). Київ : НТУУ «КПІ», 2015. С. 67.

⁴⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Торонто ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. С. 627.

⁴⁶ Тимків І. Населення західноукраїнських областей (Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської) у 40-х – 80-х рр. XX ст.: етнічний аспект. *Україна в контексті Європейської історії*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 225.

⁴⁷ Бугай Н. Ф. Л. Берія – І. Сталіну: Согласно Вашему указанию... Москва: «АИРО-XX», 1995. С. 205.

ОУН-УПА. Впродовж 1944 р. внутрішніми військами було проведено 6 495 операцій, під час яких вбито 57 405, полонено 50 387 осіб⁴⁸.

Одночасно каральними органами розгорнута й робота з виселення родин повстанців. З 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією наказу НКВС СРСР № 122 «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках»⁴⁹, депортації набули чітко регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих у документі категорій населення, майно яких відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р. підлягало повній конфіскації⁵⁰. Створена, як спеціальний орган при НКВС для оперативного вирішення проблеми вивезення «ворожого елемента», Особлива нарада фактично не встигала оперативно розглядати справи переселенців, що зумовлювалося масштабами депортацій.

Загалом у 1944 р. у східні й північні райони країни кількома етапами було направлено 12 762 осіб – членів ОУН і УПА і членів їх сімей (4 724 родини)⁵¹. У таємному звіті (від 25 лютого 1945 р.) секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профатілова окрім кількості вбитих і арештованих членів ОУН-УПА вказувалося й про «виселення з часу визволення області 1 659 сімей бандитів, з них за останні півтора місяці – 711»⁵². Партійне керівництво вважало виселення «засобом найшвидшої ліквідації бандитизму, і що якщо цей засіб використувувати по-справжньому, то буде хороший результат»⁵³. Упродовж 1945 р. з Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської. Чернівецької, Дрогобицької областей виселено 17 497 осіб (7 393 родини)⁵⁴. Серед депортованих більшість складали жінки і діти, тобто члени сімей учасників та прихильників українського національного підпілля.

⁴⁸ Білас І. Репресивно-каральна система. Кн. 1. С. 287.

⁴⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан «Місіонер», 1998. С. 303.

⁵⁰ Бугай Н. Ф. Л. Берія – І. Сталіну. С. 206.

⁵¹ Депортації. Т. 2. С. 299.

⁵² Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. С. 232.

⁵³ Сергійчук В. І. Десять буремних літ. С. 392.

⁵⁴ Депортації. Т. 2. С. 303.

Реалізація депортаційної політики в західних областях України в зв'язку з існуючим опором націоналістичних сил була продовжена і в наступні роки. Зростання чисельності депортованих із західних областей України зафіксувала довідка МВС УРСР, в якій підбивалися підсумки виселень за період 1944–1946 рр. За три роки із семи західних областей було виселено 14 729 сімей або 36 609 осіб⁵⁵.

Масова депортаційна операція на західноукраїнських землях була проведена радянською владою 21 жовтня 1947 р. у відповідності з постановою Ради міністрів СРСР № 3214-1050с від 10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців». За наполегливими проханнями секретарів обкомів затверджені МДБ плани виселення сімей оунівців збільшувалися, як, наприклад, у Волинській області з 2 500 до 2 700 сімей⁵⁶. Репресій знову зазнали не лише учасники боїв ОУН-УПА, та члени їхніх сімей, але й сім'ї загиблих підпільників, родини тих, хто перебував на нелегальному становищі. Постраждали десятки тисяч людей, звинувачених у підтримці антирадянського підпілля, так званих «банд пособників».

Про загальні масштаби жовтневої депортаційної акції дає уявлення спеціальна довідка МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. за підписом начальника першого спецвідділу МВС УРСР підполковника Смирнова. У ній зазначалося, що із семи західних областей України було вивезено 26 332 сім'ї або 77 791 особа, з них 18 866 чоловіків, 35 441 жінка, 22 279 дітей⁵⁷. Депортаційна політика в західних областях України в повоєнні роки носила чітко виражене «антинаціоналістичне» забарвлення. Радянські органи безпеки розглядали українців як національно свідому, а тому потенційно небезпечну силу.

Важливим чинником, який вплинув на зміни етнічної ситуації в західноукраїнських областях, стало також підписання 9 вересня 1944 р. Люблінської репатріаційної угоди між урядом УРСР та Польським Комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР⁵⁸. Українська сторона зобов'язувалася розпочати евакуацію всіх поляків і євреїв, котрі перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і бажали переселитися на територію Польщі.

⁵⁵ Депортації. Т. 2. С. 299.

⁵⁶ Чорна книга України: 36. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. С. 397.

⁵⁷ Депортації. Т. 2. С. 300.

⁵⁸ Там само. Т. 1. С. 287–293.

Метою здійснюваного переселення стало очищення українських земель, у тому числі Волині, від опозиційної радянській владі польської етнічної меншини та заселення звільнених від поляків місцевостей працівниками, направленими сюди партією для прискорення процесів радянзації. Переселення польського населення повинно було розпочатись 15 жовтня 1944 р., а закінчитися 1 лютого 1945 р. У зв'язку із значним напливом заяв терміни реєстрації та виїзду продовжувалися декілька разів, а переселення завершилося 1 серпня 1946 р.

Польське населення двояко поставилося до проблеми вивезення. Частина поляків відразу виявила бажання виїхати, що пояснювалося зруйнованістю господарств у роки війни, ускладненням відносин із місцевим населенням, страхом перед більшовицьким режимом. Але мала місце й негативна реакція на переселення, пов'язана з небажанням залишати нажите добро і господарство, сподіваннями на повернення Польщі західноукраїнських земель, симпатією до Лондонського уряду. М. Хрущов писав Сталіну 29 вересня 1944 р.: «Поляки, головним чином інтелігенти, зв'язані з Польським еміграційним урядом в Лондоні, розпускають чутки, що питання про кордони остаточно не вирішене і тому, мовляв, виїжджати не треба. Нам відомо, що польський еміграційний уряд у Лондоні дав директиву своїм організаціям у Лондоні та інших містах західної країни утриматись від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції вони доб'ються включення м. Львова та інших міст до складу Польської держави»⁵⁹. Тому уряд радянської України запровадив проведення щодо поляків жорсткої політики (залучення на роботи у східні області, зростаюча хвиля арештів та репресій), яка мали прискорити евакуацію польського населення із західних областей УРСР у Польщу. Про прискорений виїзд поляків до Польщі піклувався й польський уряд, плануючи заселити новоприєднані західні області, з яких були виселені німці.

Польське населення здійснювало переїзд у Польщу через визначені контрольно-пропускні пункти, головним чином, возами. Загалом з УРСР було репатрійовано 810,4 тис. осіб (91,6 % усього польського населення західноукраїнських областей)⁶⁰. З Волині станом на 31 липня 1946 р. виїхало 45 181 родин (139 901 осіб), з яких 93 % – поляків, 4,1 % – євреїв⁶¹.

⁵⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 790, арк. 137–138.

⁶⁰ Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ, 1998. С. 39.

⁶¹ Савчук О. Поляки Волині: особливості повоєнного переселення 1944–46 рр. *Волинський музей: історія і сучасність*. Наук. зб. Вип. II. Луцьк, 1999. С. 102–103.

Натомість з території Польщі в Україну переселилося 120 тис. українських родин, які нараховували майже півмільйона осіб⁶². Ці родини були розміщені у південно-східних областях України. Але в результаті катастрофічної засухи і голоду 1946–1947 рр., недостатнього господарського забезпечення переселенців з боку держави 34 045 родин вже в 1945–1946 рр. самовільно своїми підводами виїхало в західні області України. З того числа 7 891 родина оселилася у Волинській області⁶³. Їх ряди поповнювали також жителі із східних областей України і росії, які, рятуючись від голоду, оселялися в західних областях України, переважно на Волині.

Із 1944 р., часу звільнення краю від окупаційного режиму, в загальній структурі населення Волині почала помітно збільшуватися чисельність росіян. На думку дослідника І. Терлюка, основною метою здебільшого керованої міграції російського та «російськомовного» населення була підтримка і впровадження, по суті, колоніальної політики сталінщини⁶⁴. «Російській спільноті необхідно було надати особливого місця і ролі у планах прискореного використання ресурсів краю, а ще більше з метою демографічної нівеляції західних областей»⁶⁵. Сюди було направлено велику кількість партійних, радянських та господарських працівників. Більше половини російського населення регіону припадало на адміністративно-керівний апарат, переважна частина в якому належала партійним працівникам, службовцям НКВС, суду і прокуратури. Важливим чинником зростання кількості росіян стало розміщення в області військових частин.

Соціально-економічні перетворення у регіоні також супроводжувалися процесами чисельного зростання російської етнічної меншини. Імміграція росіян скеровувалася партійними органами насамперед до обласного центру, звідки здійснювався перерозподіл в населені пункти області. Відомі факти, коли для створення місцевої економічної інфраструктури та відбудови зруйнованого війною господарства у західноукраїнській області в повоєнний період перевозилися з росії цілі підприємства разом з кадрами спеціалістів та

⁶² Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень у 1944–1948 роках у світлі соціологічних досліджень. *Українська діаспора*. 1993. Ч. 3. С. 66–67.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 284; Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. *Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки*, 2001. С. 54.

⁶⁴ Терлюк І. Етнічні росіяни у Західній Україні. *Генеза*. 1994. № 2. С. 227.

⁶⁵ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1946 рр.): етносоціальне дослідження. Львів: «Центр Європи», 1997. С. 52.

кваліфікованих робітників⁶⁶. Мотивацією для переселення росіян у регіон стала можливість покращення матеріального становища, вирішення житлових проблем, отримання вище оплачуваних місць праці. Упродовж повоєнної четвертої п'ятирічки з великих промислових підприємств СРСР в Західну Україну приїхало 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників⁶⁷.

На національний склад, розселення населення, виникнення населених пунктів вплинула розробка Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну, експлуатація якого розпочалася з 1952 року. На території басейну виникло три міста і кілька селищ, в тому числі на Волині – Нововолинськ і Жовтневе. У бригадах, сформованих із спеціалістів різних регіонів СРСР, працювали люди багатьох національностей. Як зазначає С. Макарчук, «завдання забезпечення промислових новобудов інженерно-технічними кадрами та кваліфікованими робітниками з інших регіонів СРСР, насамперед з росії повністю збіглося із намірами радянської політики пришвидшено радянлізувати західні області України, надати їм так званого інтернаціонального характеру і тим самим нейтралізувати, підірвати місцеву соціальну базу традиційного українського національного життя»⁶⁸.

На зміні етнічної структури населення Волинської області позначився також повоєнний обмін населенням між Чехословаччиною і СРСР. Під час Другої світової війни тисячі волинських чехів – чоловіків і жінок – вступили добровільно до лав чехословацької військової частини в СРСР і брали активну участь у визволенні Чехословаччини. У перші дні після визволення країни вони звернулися до командира Чехословацького армійського корпусу генерала Л. Свободи і президента Е. Бенеша з проханням сприяти переселенню їхніх родин із Волині на батьківщину своїх предків⁶⁹. Згідно чехословацько-радянського договору від 10 липня 1946 р. про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини, волинським чехам, які компактно проживали в селах Волинської і Рівненської областей, надано право повернутися

⁶⁶ Кульчицький В. С. Новітня історія України. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 13.

⁶⁷ Історія України / Під ред. В. А. Смолія. Київ, 1997. С. 334.

⁶⁸ Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: етнічна історія*: Тематичний збірник статей. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 159.

⁶⁹ Ванат І. Волинська акція. С. 12–13.

до Чехословаччини. Обмін населенням здійснювався на основі взаємної домовленості двох сусідніх держав, які, укладаючи угоду, перш за все дбали про свої державні інтереси.

За угодою, підписаною Бенешем і Сталіним, право на виїзд з Радянського Союзу отримали лише ті родини, в яких головою сім'ї був чех. Рішення про повернення для чехів не було простим, тому що реемігранти залишили на Волині частину свого життя, своєї праці, померлих на кладовищах. Але важливими причинами репатріації стали: патріотизм, бажання повернутися до старої Батьківщини; трагічні події, які призвели до знищення мешканців сіл Малин і Михна-Сергіївка (Рівненської обл.) у роки Другої світової війни; вияви неприязні з боку представників польського і українського національних рухів щодо чеських колоністів у період нацистської окупації краю; суспільно-економічна ситуація в Чехословаччині, яка виникла після евакуації судетських німців та мадярів, що дозволяло переселити на їх місце чехів з Волині; страх чехів перед відновленням діяльності колгоспів. Тому чехи бачили у наданій можливості виїхати єдиний шанс, яким варто було скористатися. 2 лютого 1947 р. із Луцька відправився перший ешелон волинських реемігрантів до Чехословаччини, 9 травня – останній. Переселення 10 912 чеських сімей (33 101 особи) відбулося у 1947 р. і було цілком добровільним. Свої господарства і помешкання чехи передали державі, про що отримали відповідні підтвердження.

У населені пункти, залишені чехами, із Східної Словаччини переселили чехословацьких громадян української і російської національностей. За підрахунками історика-демографа М. Ф. Бугая, з Чехословаччини в УРСР прибуло 2 679 сімей руснаків (як їх тоді називали), що налічували 11 672 особи. Словацький дослідник І. Ванат наводить дещо більші дані – 2 841 родина (12 401 особа); українці Пряшівщини склали 96,88 % усіх переселенців із Чехословаччини⁷⁰. Для останніх мотивом переселення були важкі соціальні умови гірських місцевостей північно-східних округів Словаччини, а попри них й почуття етнічної єдності із своїми одноплемінниками. Переселення оптантів із Пряшівщини закінчилося у квітні 1947 р. Їх розселили у Волинській та Рівненській областях⁷¹.

Охарактеризовані етнічні процеси призвели до істотних змін у національній структурі населення Волині. Згідно перепису 1959 р. вона виглядала в області наступним чином (табл. 3).

⁷⁰ Ванат І. Волинська акція. С. 40.

⁷¹ Бугай М. Ф. Депортації населення. С. 23.

Етнічна структура населення Волинської області, 1959 р.

Національності	1959 р.	
	кількість	%
Все населення	892 751	100
Українці	844 270	94,6
Росіяни	37 101	4,2
Білоруси	4 183	0,47
Поляки	1 994	0,22
Євреї	1 526	0,17
Інші національності	3 677	0,37

Таким чином, упродовж 1939–1950-х рр. у національній структурі населення Волині відбулися істотні зміни. Вони були спричинені низкою чинників. Серед них – масові виселення. За підрахунками американського історика Яна Гросса, лише в період 1939–1941 рр. із Західної України було примусово депортовано більше 220 тис. людей, а включно з повоєнним періодом, щонайменше 1 млн. 250 тис. громадян⁷². Позначилися на етнічній структурі області втрати населення у роки Другої світової війни, в першу чергу Голокост, довоєнні та повоєнні обміни населенням, міграційні рухи. Як результат, згідно першого повоєнного перепису 1959 р. Волинь стала практично мононаціональною територією України, абсолютну більшість мешканців якої склали українці (94,6 %). Другою за чисельністю етнічною групою стали росіяни (4,2 %, найбільша їх кількість проживала у містах області), чисельність інших народів (зокрема поляків, євреїв) не перевищувала й 0,5 % усіх жителів області⁷³. У результаті демографічних втрат під час Другої світової війни, зокрема Голокосту, депортацій і повоєнного виселення поляків, заохочуваного державою переселення в західноукраїнські області росіян і російськомовного населення (більшість росіян осідали в містах, насамперед в обласному центрі), припливу до міст краю

⁷² Україна – Польща : важкі питання : матеріали V міжнародного семінару істориків [«Українсько-польські відносини у роках Другої світової війни»], (Луцьк, 27–29 квітня 1999 р.) / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Варшава, 2001. С. 295.

⁷³ Єврорегіон Буг. Волинська область / За ред. Климчука Б. П., Луцишина П. В., Лажніка В. Й. Луцьк, 1997. С. 139.

українського сільського населення зазнав змін етносоціального складу міського населення Волині. Скоротилася і його загальна чисельність. Станом на 1 квітня 1946 р. радянська статистика зафіксувала на Волині 796 тис. осіб (1031,3 тис. осіб на 01.01.1941 р.)⁷⁴.

Валентина Надольська
ORCID ID: 0000-0002-9621-0074

⁷⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 4.